

БОЛТІВЕЦЬ Сергій Іванович

доктор психологічних наук, професор, заступник директора
з науково-експериментальної та організаційної роботи
Інституту психології імені Г.С.Костюка Національної АПН України
(м. Київ)

**САМОСВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ
У САМОРУСІ ЛЮДСТВА**

Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості : [монографія] / Боришевський Мирослав Йосипович. – Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2012. – 608 с.

Вихід у світ нової вельми об'ємної, обсягом більше 600 сторінок, монографії члена кореспондента НАПН України, завідувача лабораторії психології особистості імені Павла Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної

АПН України Мирослава Йосиповича Боришевського є значною подією у піднесенні свідомості усієї української нації й кожної особистості в ній.

Духовність, як стверджує автор, – це здатність бачити незвичайне у буденному, що зумовлює піднесеність, оптимістичний настрій сприймання життя духовно довершеною людиною. *Духовність – це спрямованість у майбутнє, шлях до якого пролягає через подолання буденності та нікчемності* – перш за все, у своїх власних думках, почуттях, намірах, реальних вчинках. І першим таким вчинком автора, з якого починається книга, є посвята професора Мирослава Боришевського духовній пам'яті свого вчителя – визначного українського психолога Павла Ро-

мановича Чамати, ім'я якого носить лабораторія психології особистості, що її очолював учений.

Відтак дійове втілення процесу становлення духовності, духовного самовдосконалення особистості, що передається з покоління у покоління, полягає у складній, напруженій діяльності, спрямованій на позитивну зміну себе: своїх думок, почуттів, вчинків, на розвиток своїх можливостей, здібностей, на позитивні зміни навколишнього середовища, на подолання буденності, на оволодіння вищим сенсом життя людського, закономірні шляхи до якого ґрунтовно розкриває автор. Зрозуміло, що початок і продовження цієї складної внутрішньої роботи великою мірою залежить від таланту наставника, його людяності, мудрості, його відповідальності за долю вихованця – як дитини, так і зрілого вченого, що засвідчують взаємини Павла Чамати і Мирослава Боришевського

Розглядаючи духовний розвиток особистості в контексті процесу її соціалізації, М.Й. Боришевський наголошує на необхідності суттєвої перебудови системи освіти і виховання в Україні, усього нашого освітнього простору. З-поміж багатьох напрямів перебудови особливу роль він відводить вихованню у молоді духовності: якими видатними не були б успіхи в освіті учнів, студентів у оволодінні ними найскладнішими видами інформації, уміннями та навичками, – усе це ніколи не сягне здатності до рефлексії, емпатії, виникнення потреби у подоланні егоцентризму. Без зв'язку з цими здатностями процес розвитку духовності неможливий, а, отже, без цього на людину чекає суспільне відчуження.

Вельми важливу роль у виникненні та розвитку духовності вчений відводить емоційній сфері людини, її почуттям. Духовно розвиненій людині притаманна багатобарвна палітра емоцій, почуттів, розмаїття форм і способів їх вияву: від зворушливих, бурхливих емоційних спалахів до стриманого, зовнішньо майже непомітного, але тим не менш сильного, внутрішньо напруженого переживання. Очевидно, тому, спілкуючись з духовно довершеною людиною, ми відчуваємо багатство і красу її внутрішнього світу. У ній самій – естетика сприйняття

навколишньої дійсності, здатність відчувати невичерпність, безкінечність можливостей вибудовування за законами краси власного «Я», нескінченність у розгортанні гуманістичних людських взаємин. Серед різноманітних почуттів, які заслуговують на особливу увагу у процесі пізнання духовності людини, особливий наголос Мирослав Боришевський ставить на почуттях любові та ненависті з відповідними кожному з них формами вияву. Либонь, у цьому і виявляється незнищенність у віках української психологічної традиції: три століття тому творець першої в світі теорії емоцій Феофан Прокопович у книзі «Про трактування афектів душі» назвав любов і ненависть єдиною емоцією, адже ненависть як біль з приводу бажаного предмета і є любов'ю до нього. У парадигмі цього розуміння Мирослав Боришевський називає *любов і ненависть* двома діаметрально протилежними за змістом і наслідками психічними переживаннями людини, в яких виявляються її ставлення. Якщо любов є абсолютно необхідною умовою виникнення, функціонування й розвитку духовності людини, то ненависть є переважно руйнівним, деструктивним чинником. Життєдайна сила любові є джерелом багатьох морально релевантних чеснот: терпимості, доброти, поваги до людської гідності, прагнення допомогти іншим, а також включає альтруїзм як найвищий вияв моральності. На противагу любові, ненависть заважає виникненню в людини згаданих чеснот, а якщо раніш вони і були їй притаманні, – знищує їх.

Ненависть, озлобленість, зневажливе ставлення до людей, жадібність, заздрість – риси абсолютно несумісні з духовністю. Такою ж мірою *несумісними з духовністю є невгамовні, безконтрольні пристрасті – зажерливість, прагнення до насолоди*, що розбещують людину, руйнуючи, знищуючи у ній все людське, перетворюючи її у безвільного раба власних нікчемних потреб.

Разом із тим у житті людини є чимало випадків, ситуацій, явищ, коли ненависть виступає морально виправданим почуттям, котре вимагає від людини не тільки ненавидіти щось, ко-

гось, але й активно протидіяти всьому тому, що породжує зло, принижує людську гідність, є втіленням бездуховності.

Фундаментальну гіпотезу стосовно сутності феномену духовності Мирослав Боришевський пов'язує зі сферою підсвідомості, в якій упродовж життя індивіда за сприятливих умов та соціальних обставин може акумулюватися нездоланна енергетична потребово-емоційна, морально релевантна потуга, котра й забезпечує людині іманентну детермінацію її життєдіяльності, у якій добро перемагає зло.

Цю гіпотезу, що стосується сфери підсвідомості, М. Боришевський інтерпретує як оптимістичну, а отже аксіоматичну філософсько-психологічну квінтесенцію.

Зрозуміло, що експериментальна перевірка цієї гіпотези, безумовно, передбачає тривалі спеціальні психологічні дослідження розвитку особистості, але тепер, після виходу у світ цієї монографії українського вченого, психологам стає ясно, що саме шукати і, що найголовніше, – в яких саме особистісних утворах сучасної людини.

Слід наголосити на тому, що у монографії «Особистість у вимірах самосвідомості» ведеться аналіз психологічних механізмів розвитку особистості якраз із урахуванням названого нами положення. Вважаючи свідомість провідним, ієрархічно вищим, визначальним утворенням у структурі особистості, М. Боришевський водночас висловлює неможливість заперечення суттєвої ролі в її становленні та розвитку психофізіологічних і психофізичних властивостей людини (темперамент, статеві [гендерні, тобто наявні за походженням], вікові відмінності), специфіки її психічних процесів (відчуття, сприймання, емоції, пам'ять), досвіду (звички, уміння, навички, знання). Однак названі складові є істотними для якісної характеристики особистості як системи лише тією мірою, якою вони спроможні впливати на свідомість, забезпечувати життєдіяльність людини.

Враховуючи висловлені міркування, автор розглядає утворення, які в системі особистості складають підсистему як свідомості, так і самосвідомості теж, або органічно пов'язані з нею. До таких утворень належать: *світогляд, переконання, ідеа-*

ли, ціннісні орієнтації, спрямованість, соціальні потреби, мотиви та інтереси, прагнення, соціально орієнтоване мислення, почуття, воля. Очевидним є те, що наведений М. Боришевським перелік утворень у структурі особистості загалом становить її свідомість. Проте може виникнути запитання: як співвідносяться ці утворення з самосвідомістю? Відповідаючи на це запитання, вчений нагадує, що кожне з названих утворень може виконувати притаманну йому функцію детермінації активності й само активності особистості лише за умови, коли остання усвідомлює себе носієм, суб'єктом того чи іншого утворення. Хіба можна уявити, приміром, переконання, як таке, що фактично визначає дії, поведінку людини, яка б не усвідомлювала себе суб'єктом переконання?

Особистість, як справедливо відзначає М. Боришевський, є системою, що може бути активною, розвиватися, у ній можуть злагоджено взаємодіяти підсистеми, а, отже, й функціонувати психологічні механізми за наявності у свідомості і самосвідомості людини інтегрувального та стимулювального начала, тобто чинників, у ролі яких виступає певна життєво важлива ідея. Така ідея викристалізовується зі змісту названих вище структурних компонентів підструктури свідомості особистості. Як продукт свідомості, вона водночас перетворює, активізує й регулює останню. Тому дуже важливим є сам зміст ідеї, її соціальна спрямованість, соціальна сутність. Якщо така ідея відзначається соціально позитивним змістом, несе в собі морально цінне навантаження, вона спричиняє розвивальний ефект в усіх структурних утвореннях підсистеми свідомості, а також може конструктивно впливати й на інші підсистеми та систему особистості загалом. Сказане добре ілюструється на прикладі самосвідомості.

Відомо, що самосвідомість може характеризуватися як егоцентричною, так і алоцентричною спрямованістю. В останньому випадку особистісна самооцінка та пов'язані з нею утворення – домагання, соціально-психологічні очікування, оцінні ставлення до навколишніх – відзначаються, як правило, високим ступенем адекватності та стійкості. Їхнім об'єктом є переважно

морально релевантні якості – доброта, справедливість, терпимість, власна гідність, повага до навколишніх, відповідальність, працьовитість. Ці властивості позитивно характеризують духовну сферу людини, стрижнем, центром цієї якої є головна життєва ідея з притаманними їй передусім гуманістичними характеристиками. За таких умов злагоджено взаємодіють особистіші утворення. Система вдосконалюється і самовдосконалюється, оскільки їй притаманний саме той стан, який у визначенні поняття психологічних механізмів вчений називає станом оптимальних співвідношень і взаємодії між підструктурами особистості як психологічної системи. У протилежному випадку, яким є егоцентричність, системі властиві збої і збурення, котрі, якщо і не руйнують її остаточно, то все одно спричиняють значні девіації у функціонуванні.

Дуже важливою умовою конструктивного, соціально цінного функціонування і становлення особистості, за висновками М. Боришевського, є гармонійність, сумірність розвитку її новоутворень. Тому постійно актуальним у педагогіці є принцип комплексності та системності, адже згідно з цим принципом дитину неможливо виховувати почастинно. Навіть на початкових стадіях виховання дитини педагог мусить чітко уявляти перспективну модель особистості вихованця. Така модель має визначати зміст та напрям стратегічної мети, що повсякчас співвідноситься з віковими потенціями дитини у кожен конкретний момент. Неможливо, приміром, виховати у маленької дитини таке складне почуття, як патріотичність, якщо, посилаючись на його складність, почати турбуватися про виховання цього почуття десь аж у підлітковому віці. Очевидно, правомірно вважати, що фрагментарність, однокітність, гіперболізація значення одних утворень, а тому й нібито нагальну необхідність їх формування за рахунок інших, відкладання на потім є однією з основних причин, які гальмують процес становлення особистості, оскільки через брак у ній належного співвідношення складових несповна діють психологічні механізми. У цьому особистість як система має, безумовно, багато спільного з усіма іншими системами, які теж нездатні нормально функціонувати, розвиватись

внаслідок їх односторонності, несумірності складових, недооцінки значення одних і перебільшення ролі інших. Так, для прикладу, автор бере настановлення неуспішних у загальносуспільному вимірі політичних діячів: «Спочатку підніmemo економіку, а вже потім візьmemось за освіту і культуру», «Спочатку треба нагодувати народ, а вже потім – якщо комусь так вже дуже хочеться – візьmemось за національну ідею, яка здатна хіба що пересварити наших громадян» і, як підсумок власного політичного фіаско – «Національна ідея не спрацювала...».

Вирішального значення у становленні і розвитку особистості М. Боришевський надає одній з найсуттєвіших умов її ефективного функціонування як системи – наявності саморегуляції. Завдяки здатності до саморегуляції ця система забезпечує оптимальний рівень взаємодії як між власними підструктурами, так і належну взаємодію з зовнішніми впливами, що є закономірною потребою підтримки й активізації дії психологічних механізмів. Врахування цього факту є необхідним у програмуванні головних цілей формування особистості дитини, серед яких пріоритетне місце має посідати заохочення усіх позитивних проявів самоактивності, зокрема самовиховання як найвищого рівня саморегуляції.

Розгляд ученим сутності психологічних механізмів та їхньої ролі у становленні й розвитку особистості включає визначення співвідношення психологічних механізмів та близьких за змістом і функціями феноменів психічного. Це стосується, зокрема, співвідношення психологічних механізмів та мотивів у структурі особистості. Виникає, приміром, запитання: чи не можна поставити знак рівності між ними? Адже обидва феномени мають у своєму змісті значення «рушіїв», «приводів». Однак, їхня близькість і подібність у цьому сенсі не дає підстав для ототожнення, оскільки між ними існує принципова відмінність: якщо мотиви окрім неусвідомлюваної форми, можуть виступати також як елемент свідомості індивіда, як, наприклад, мотив, що є складником морального вчинку, то психологічні механізми є переважно продуктом теоретичного аналізу сутності особистос-

ті і закономірностей її функціонування як системи, що є предметом наукового аналізу й інтерпретації.

Звернення автора до розкриття логіки розвитку особистості як саморегульованої соціально-психологічної системи, до вивчення самосвідомості як визначального особистісного виміру зумовлене важливим запитом сучасної суспільно-освітньої практики.

Так, завдяки самосвідомості через механізми самоідентифікації людина нарощує свої суб'єктні можливості, перетворюючись поступово на володаря й орудника власної долі. Залежно від змісту й спрямованості самосвідомості цей процес може спричиняти як конструктивні наслідки – за алоцентричної спрямованості, так і руйнівні – за спрямованості егоїстичної.

Результативність дослідження особистості М. Боришевського як соціально-психологічного феномена відзначається належною валідністю й надійністю завдяки реалізації в ньому абсолютно необхідної умови: втілення конкретно-історичного підходу в сучасному вимірі самосвідомості людини. Без цього подібне дослідження було б позбавлене будь-якого сенсу. Адже, незважаючи на те, що особистість як соціально-психологічна реальність є автономним від соціуму утворенням, вона не може бути цілковито вільною від конкретно-історичних умов, за яких виникає й неастанно розвивається.

Переконливим підтвердженням сказаного М. Боришевським досьгодні служить феномен «простої радянської людини». Відомо, що апологети комуністичної ідеології з московського штабу безуспішно намагалися хоча б «теоретично» розвиток особистості обмежити рамками політичної доцільності. У зв'язку з такими ірраціональними намаганнями вони навіть відмовляли своїй інноваційній «простій радянській людині» у праві бути носієм національної, що включає її етнічність за природним походженням, самосвідомості.

Нині ж можна з приємністю відзначити, що серед багаторічних теоретико-емпіричних дослідженнях, які проводились за різних соціально-політичних реалій, починаючи з другої половини 70-х років минулого століття і дотепер, уперше в українсь-

кій психологічній науці, національній самосвідомості приділено належну увагу. Вихід у широкий світ монографії Мирослава Боришевського «Особистість у вимірах самосвідомості» уможливорює виокремлення констеляції значущих соціально-психологічних особистісних характеристик сучасної людини: її самоусвідомленої громадянськості, почуття відповідальності за долю співвітчизників, особистої причетності до втілення в життя реальності державотворчих процесів, індивідуально осмислених способів втілення національної ідеї у процесах розбудови суверенної, демократичної Української Держави.

Дослідження національної самосвідомості як вельми суттєвого виміру особистості дали змогу нашому талановитому вченому охарактеризувати низку чинників, які упродовж тривалого історичного періоду бездержавності української нації спричинили процес соціальної інвалідації значної частини громадян. Так, у контексті психологічного дослідження М. Боришевським самосвідомості виразно розкрито закономірності морального розвитку й саморозвитку особистості, становлення психологічних механізмів саморегуляції моральної поведінки, що з усією очевидністю підтверджує філософську думку Георга Гегеля про те, що переконання є найбільш глибинними моментами самосвідомості.

Багаторічне теоретико-емпіричне дослідження психологічних закономірностей становлення та розвитку духовності як універсального багатовимірного утворення у структурі свідомості й самосвідомості особистості, в якому у формі морально релевантних ціннісних орієнтацій віддзеркалюються найактуальніші погляди, інтереси, потреби, ставлення, що стали для людини суб'єктивно значущими регуляторами її життєдіяльності, дало змогу вченому створити нову унікальну класифікацію ознак і критеріїв духовності з метою її психологічного діагностування та визначення рівнів її розвитку.

Ціложиттєва зорієнтованість психологічних конструктів, висвітлених М. Боришевським, дозволила побудувати теоретично-емпіричну і рефлексивно-гуманістичну модель суб'єктного становлення та розвитку особистості як володаря й орудника

власної самосвідомості та розгортання цього процесу в онтогенезі.

Важливим для сучасної суспільної свідомості підсумком праці вченого є те, що багаторічні дослідження М. Боришевського в царині означених проблем засвідчують некоректність постановки питання про пріоритетність загальнолюдських характеристик особистості стосовно індивідуально неповторних, про пріоритет колективного над індивідуальним, всезагального над одиничним. Ставити питання таким чином означає не що інше, як нехтування тим фактом, що всезагальне, або так зване «загальнолюдське», є абстракцією, яка виникає на ґрунті того, що існує, функціонує як реальність. І чим більшою мірою реальне відзначається індивідуальною неповторністю, тим більш виразним є його психічне відображення у всезагальному, що є абстракцією. Прихильники пріоритетності всезагального намагаються заперечувати, приміром, значення національно своєрідного у зв'язку з начебто прискоренням (чи хтось вимірював в об'єктивних величинах цивілізаційні швидкості?) останнім часом глобалізаційних процесів. Воно й справді не має жодного значення, коли йдеться про глобалізацію зденационалізованого, нікчемного «ніщо», у якому, за Олександром Потебнею, панує «мерзенність спустошення».

Проте перспектива розвитку людства – в індивідуальному саморозвитку кожної людини, в тих вимірах самосвідомості особистості, які нині ґрунтовно й ясно представив у своїй новій науковій книзі український психолог Мирослав Боришевський. А тому певні, що проникнення в глибинні сфери людської особистості – її підсвідомості, як на це вказує автор, – покличе до життя нові, незглибимі сили творчого розвою й піднесення як індивідуально неповторних задатків здібностей кожної людини, її унікальної самосвідомості, так і самоусвідомлення усієї української нації, її неповторної духовної місії у глобалізаційному саморусі людства.